О. В. Піскунов (Слов'янськ)

УДК 811.161.1'373

ФОНЕТИЧНИЙ ЗАКОН І АНАЛОГІЯ В КОНЦЕПЦІЇ ВЧЕНИХ КАЗАНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ

У компаративістиці другого періоду (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) процедура лінгвістичної реконструкції набуває значного вдосконалення. Варто зазначити, що спеціального дослідження, присвяченого темі фонетичного закону і аналогії у працях учених Казанської лінгвістичної школи, в компаративістиці немає. Це зумовлює актуальність обраної теми.

Метою нашої статті є висвітлення відповідного кола питань щодо фонетичного закону й аналогії в теоретичному та в практичному аспектах на матеріалі студій учених Казанської лінгвістичної школи.

Треба підкреслити, що вивчення фонетичних умов, за яких відбувалися ті або ті звукові зміни, є характерною особливістю і Казанської, і Московської шкіл. Як відзначає В. Глущенко, важливим моментом в порівняльно-історичному мовознавстві другого періоду стала вимога з'ясування дії фонетичних законів і аналогії [Глущенко 1998: 15].

На думку В. Постовалової, ідея фонетичного закону є значним кроком у трактуванні сутності та характеристик мовних регулярностей [Постовалова 1978: 128].

В. Журавльов високо оцінює думку про регулярність та безвинятковість фонетичних законів [Журавлев 1986: 29]. Як відомо, учення про фонетичні закони та аналогію плідно розробляли молодограматики. Вони визнавали принципову роль фонетичних законів та аналогії: „Тільки той, хто точно враховує дію звукових законів, на розумінні яких базується вся наша наука, знаходиться на твердому ґрунті у своїх дослідженнях" [Остгоф, Бругман 1964: 194 – 195]. Отже, молодограматики намагалися вивчити сутність фонетичних змін, застосовуючи фонетичні закони й аналогію. На думку Й. Шмідта, що аналізував роботи свого сучасника А. Шлейхера, усі звукові зміни відбувалися під дією „фонетичних законів, які діяли без виключення, і перехресних з ними неправильних аналогій" [Дельбрюк 2003: 51]. За словами Б. Дельбрюка, А. Шлейхер указував на „фонетичні закони, які діють без винятків, але це не свідчить про те, що він не визнавав ніяких інших законів, крім діючих без винятків" [Там само].

І. Бодуен де Куртене піддає критиці молодограматичне трактування фонетичного закону: мовознавець взагалі заперечує існування звукових законів і молодограматичне порівняння мови з організмом, а мовознавства – з природничими науками (це є „пустою фразою") [Бодуэн де Куртенэ 1963, т. 1: 35 – 43]); існування звукових законів було б можливе лише за умови „не визнання великої кількості особистостей, колективності, соціального життя, обміну мовним мисленням між

індивідами" [Бодуэн де Куртенэ 1963, т. 2: 329]. Мовознавець висунув наступне розуміння фонетичного закону, коли „однорідність і регулярність, яка виявляється у вузькій сфері індивідуальної церебрації і в мовному спілкуванні, слід розглядати не як залежність, яку охоплює точна формула фонетичного закону, а лише як статистичну констатацію факту збігу в деяких умовах, що існують у частині соціально-мовного спілкування" [Там само, т. 2: 202]. Так звані „фонетичні закони", на думку лінгвіста, це є лише „констатація того, що відбувається на поверхні явищ", а „дійсні „закони", закони причиновості, заховані в глибині, у заплутаному вузлі найрізноманітніших елементів" [Там само, т. 2: 208]. Іноді, як відзначає мовознавець, трапляються навіть стійкі збіги з умовами, і це породжує „фікцію „фонетичного закону" [Там само]. Щодо поняття „безвинятковість" то І. Бодуен де Куртене відмічає необхідність більш детального дослідження дії законів, оскільки „уявний виняток тільки підтверджує загальний закон" [Бодуэн де Куртенэ 1963, т. 1: 57].

М. Крушевський підтримує ідею „існування загальних звукових, або, точніше, фізіологічних законів, що за природою своєю нічим не відрізняються від законів фізичних або хімічних" [Крушевский 1883: 60].

В. Богородицький не порівнює явища мовні з явищами природними, оскільки останні залишаються незмінними, а мовні явища і звукові закони постійно розвиваються і базуються „на силі пам'яті і звичці" [Богородицкий 1913: 53]. І М. Крушевський, і В. Богородицький підтримували положення про безвинятковість фонетичних законів. І. Бодуен де Куртене піддавав критиці точки зору мовознавців, оскільки „вважати всі звукові закони (фонаційні) безвинятковими можна було б тільки тоді, якщо б ми вирішили безумовно не визнавати участі психічного фактору в процесі мовного спілкування між людьми" [Бодуэн де Куртенэ 1963, т. 2: 39 – 42]. Що ж до винятків взагалі, то І. Бодуен де Куртене називав їх „підтвердженням загального закону" [Бодуэн де Куртенэ 1963, т. 1: 57].

У теорії та практиці досліджень учених Казанської школи поряд з фонетичним законом чільне місце зайняв і фактор аналогії. До аналогії як засобу пояснення мовних змін апелювали мовознавці-компаративісти першого періоду, учені Харківської та Московської шкіл, молодограматики [Дельбрюк 2003: 127 – 130]. Важливість фактора аналогії вперше дослідив на матеріалі системи відмін польської мови І.Бодуен де Куртене. Він указав на психологічну природу чинника аналогії [Baudouin de Courtenay 1974: 328]. Завдяки йому було теоретично обґрунтовано явище аналогії: „Аналогія як сила, яка діє в мові всупереч легендам і звуковим законам" [Бодуэн де Куртенэ 1963, т. 1: 98], тобто мовознавець трактує фактор аналогії як взаємовиключний і протилежний фонетичному закону [Там само, т. 1: 89, 98, 110 – 111]. На думку К. Аппеля, „аналогія – це прагнення до об'єднання явищ мови, їх інтеграція" [Аппель 1880: 35].

Найбільш повно явище аналогії розробляв В. Богородицький [Богородицкий 1913: 53, 63 – 64, 86, 90 – 92, 93, 149 – 151]. Сучасні мовознавці віддають належне вивченню явища аналогії В. Богородицьким [Чемоданов 1956: 58].

Мовознавець характеризує фактор аналогії як закономірний. „Як фонетичні явища в кожній мові представляють гармонійну систему, так і прояви аналогії тісно пов'язані між собою взаємною гармонією" [Богородицкий 1895: 224]. Що ж до суті дії аналогії, то, за словами мовознавця, „процес аналогії складається з того, що значення, асоційоване з двома звуковими комплексами, із яких тісніше пов'язане з одним, викликає цей останній також і замість другого" [Богородицкий 1915: 442]. На думку В. Богородицького, явище аналогії більш характерне для народних говірок, ніж для літературної мови [Богородицкий 1913: 149 – 150].

Вихідним положенням для В. Богородицького було положення пріоритетності фонетичних пояснень; якщо ж представити фонетичне пояснення того або того явища не видавалося можливим, мовознавець звертався до аналогії. Так, вивчаючи чергування в словах типу ***јел' (ель)*** **||** ***јолка (ёлка) 'е > 'о***, він доходить висновку, що „залишається нез'ясованим, як з'явилось кінцеве ***о*** замість кінцевого ***е***, тобто коли не було вияву настільки значного для такої зміни фактора, як твердість наступного приголосного. Як бачимо, є деякі дані, які натякають на участь аналогії у цьому явищі" [Богородицкий 1913: 81 – 83]. В. Богородицький звертається до явища аналогії й під час пояснення зміни орфографічного ***е*** на ***'о (е > 'о)*** [Там само: 86–88], пояснень біглих голосних [Там само: 90–92], явища повноголосся [Там само: 95 – 96].

Отже, здійснений нами огляд літератури свідчить про нерівномірність дослідження такої особливості лінгвістичної реконструкції, як фонетичний закон і аналогія у працях учених Казанської лінгвістичної школи. Низку особливостей реконструкції в студіях учених Казанської школи висвітлено з набагато меншою повнотою. Крім того, не всі риси реконструкції висвітлено достатньо повно. Так, потребує більш докладного дослідження проблема реконструкції прамов, положення про ретроспективний і проспективний характер реконструкції, про зворотну реконструкцію. Різнобічно має бути проаналізована теза про системність реконструкції та про її субстанціональний характер у працях учених Казанської лінгвістичної школи. Особливості лінгвістичної реконструкції в працях таких українських мовознавців, як Є. Тимченко, П. Бузук, К. Німчинов, О. Курило, В. Ганцов, у науковій літературі майже не розглядалися. У цьому ми вбачаємо перспективи подальших досліджень.

Література

Аппель 1880 – Аппель К. Ю. Заметки о древнепольском языке / К. Ю. Аппель // Рус. филол. вестн. – 1880. – Вып. 1. – С. 35;

Богородицкий 1895 – Богородицкий В. А. Об основных факторах морфологического развития языка / В. А. Богородицкий // Рус. филол. вестн. – 1895. – Т. 33. – Вып. 2. – С. 224; **Богородицкий 1913** – Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. Из университетских чтений. – Изд. 4-е, доп. / В. А. Богородицкий. – Казань, 1913. – VI. – 553 с.; **Богородицкий 1915** – Богородицкий В. А. Лекции по общему языковедению (1915). Основные факторы морфологического развития языка. Замечания по семасиологии / Богородицкий В. А. // Хрестоматия по истории русского языкознания / под ред. Ф. П. Филина. –М. : Высш. шк., 1973. – С. 442; **Бодуэн де Куртенэ 1963** – Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1 – 2; **Глущенко 1998** – Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глущенко Володимир Андрійович / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.; **Дельбрюк 2003** – Дельбрюк Б. Введение в изучение языка (из истории и методологи сравнительного языкознания) : пер. с нем. / Дельбрюк Б. ; общ. ред. С. Булича. – Изд. 2-е, стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 152 с.; **Журавлёв 1986** – Журавлёв В. К. Диахроническая фонология / В. К. Журавлёв. – М. : Наука, 1986. – 232 с.; **Крушевский 1883** –Крушевский Н. В. Очерк науки о языке / Н. В. Крушевский. – Казань, 1883. – 148 с.; **Остгоф, Бругман 1964** – Остгоф Г. Предисловие к книге „Морфологические исследования в области индоевропейских языков” / Г. Остгоф, К. Бругман // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 187 – 198; **Постовалова 1978** – Постовалова В. И. Историческая фонология и её основания : опыт логико-методологического анализа / В. И. Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.; **Чемоданов 1956** – Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России : очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании / Николай Сергеевич Чемоданов. – М. : Учпедгиз, 1956. – 95 с.; **Baudouin de Courtenay 1974** – Baudouin de Courtenay J. Kilka wypadkow dzialania analogii w deklinaciej polskiej / Baudouin de Courtenay J. – Warszawa : Dziela wybrane, I., 1974. – S. 328.

Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи

У статті розглянуто особливості вивчення фонетичних умов, за яких відбувалися ті або ті звукові зміни, ученими Казанської й Московської шкіл. Основну увагу приділено фонетичному закону та аналогії в теоретичному та практичному аспектах на матеріалі студій учених Казанської лінгвістичної школи. До аналогії як засобу пояснення мовних змін апелювали мовознавці-компаративісти першого періоду,

учені Харківської та Московської шкіл, молодограматики. Важливість чинника аналогії вперше дослідив на матеріалі системи відмін польської мови І. Бодуен де Куртене. Мовознавець указав на його психологічну природу. Вихідним положенням для В. Богородицького було положення пріоритетності фонетичних пояснень; у разі, якщо фонетичне пояснення того або того явища подати не можна, мовознавець звертався до аналогії.

Ключові слова: фонетична умова, фонетичний закон, аналогія, фонетичне пояснення, звуковий закон.

Пискунов А. В. Фонетический закон и аналогия в концепции ученых Казанской лингвистической школы

Статья рассматривает вопросы изучения фонетических условий, при которых совершались те или иные звуковые изменения, что является характерной особенностью как Казанской, так и Московской школ. Основное внимание уделяется фонетическому закону и аналогии как в теоретическом, так и в практическом аспектах на материале работ ученых Казанской лингвистической школы. К аналогии как средству объяснения языковых изменений аппелировали лингвисты-компаративисты первого периода, ученые Харьковской и Московской школ, младограмматики. Важность фактора аналогии впервые исследовал на материале системы склонений польского языка И. Бодуэн де Куртенэ. Лингвист указывал на психологическую природу фактора аналогии. Исходным положением для В. Богородицкого было положение приоритетности фонетических объяснений; если же представить фонетические объяснения тому или иному явлению не представлялось возможным, лингвист обращался к аналогии.

Ключевые слова: фонетическое условие, фонетический закон, аналогия, фонетическое объяснение, звуковой закон.

Piskunov O. V. Phonetic law and analogy in the scholars' concept of the Kazan linguistic school

Our aim is to highlight the appropriate range of issues related to phonetic law and analogy both in theoretical and practical aspects based on scholars' studies of the Kazan linguistic school. It should be emphasized that the study of phonetic conditions under which they occur, or other sound changes, was a characteristic feature of both the Kazan and Moscow schools. I. Baudouin de Courtenay criticized neogrammarian's phonetic interpretation of the law: the linguist denied the existence of sound laws and considered the neogrammarian's comparison of language and linguistics with the natural sciences as „an empty phrase". M. Kruszewskyi supported the idea of „the existence of common sound, or rather, the physiological laws which by nature are no different from physical or chemical laws". V. Bogoroditskyi did not compare natural phenomena with linguistic phenomena. And M. Kruszewski, and V. Bogoroditskyi maintained provisions of phonetic laws without exclusivity. In theory and practice, scientists of the Kazan school studied both

phonetic laws and factor of analogy. The linguists-comparativists of the first period, scientists of the Kharkov and Moscow schools, the neogrammarians appealed to analogy as a means of explaining linguistic change. Thanks to I. Baudouin de Courtenay, analogy was substantiated theoretically, the linguist treated analogy as mutually exclusive and opposite to phonetic law. Analogy was fully developed by V. Bogorodytskyi. The linguist described analogy as a natural factor, but if phonetic explanation of a particular phenomenon was not possible, the linguist turned to analogy. According to the linguist's idea, analogy was more typical for folk dialects than literary language.

Key words: phonetic condition, phonetic law, analogy, phonetic explanation, sound law.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2013 р.
Прийнято до друку 26.04.2013 р.
Рецензент – к. ф. н., доц. Должикова Т. І.

В. В. Роман (Слов'янськ)

УДК 811.161.1+ 811.161.2' 246.2' 373.613

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ ЛЕКСИЧНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ КРІЗЬ ПРИЗМУ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ПІДХОДУ (перша половина XX ст.)

Проблема процесу адаптації лексичного запозичення – одна з найважливіших у мовознавстві, її розгляд в лінгвоісторіографічному аспекті є перспективним, оскільки історія мовознавства – це історія лінгвістичних методів, а методологія та методика лінгвоісторіографічних досліджень тісно пов'язані. Водночас подальше опрацювання теми, поява нових матеріалів викликає необхідність нового звернення до проблеми. Актуальність нашого дослідження зумовлено тим, що праці лінгвоісторіографічного характеру, у яких було би докладно проаналізовано відповідні студії вчених першої половини XX ст., ще не були предметом спеціального дослідження.

Метою пропонованої статті є висвітлення загальних положень праць лінгвістів першої половини XX ст. щодо засвоєння лексичних запозичень. Завдання нашої роботи полягають у розкритті поглядів європейських (зокрема українських і російських) мовознавців першої половини XX ст. на адаптацію лексичних запозичень із зосередженням уваги на питаннях нелінгвістичного характеру у лінгвоісторіографічному аспекті. Поставлені в дослідженні завдання розв'язано за допомогою актуалістичного методу, який є загальнонауковим методом теоретичного рівня наукового пізнання [Глущенко 1998: 6].